

УДК 94 (35) : 327. 2 + 327. 8

Р.В. МАКАРОВ

БРИТАНСЬКЕ МАНДАТНЕ УПРАВЛІННЯ В ІРАКУ (1920 – 1932 рр.)

Макаров Руслан Володимирович – аспірант кафедри нової та новітньої історії Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, Сімферополь, Україна

Рассматриваются особенности британского мандатного управления в Ираке (1920 – 1932 гг.) и его последствия. **Ключевые слова:** Месопотамия, нефть, Великобритания, мандат, арабы, курды, Ирак.

Розглядаються особливості британського мандатного управління в Іраку (1920 – 1932 рр.) та його наслідки. **Ключові слова:** Месопотамія, нафта, Великобританія, мандат, араби, курди, Ірак.

Features of the British mandatory management in Iraq (1920 – 1932) and its consequences are considered. **Keywords:** Mesopotamia, oil, Great Britain, the mandate, Arabs, Kurds, Iraq.

© Р.В. Макаров, 2013

Постановка проблеми. Події на Близькому та Середньому Сході, що відбувалися на початку ХХІ ст., особливо в Іраку (2003 – 2010 рр.), Лівії (2011) та Сирії (2011 – 2013 рр.), викликали велику полеміку в рядах світової спільноти. Сперечання навколо реальних цілей участі західних держав у цих подіях велися як на рівні урядів країн, так і на рівні широкого загалу, але так і не дали точної відповіді. Мабуть саме тому, щоб правильно зрозуміти події сучасності слід звернутися до історії взаємовідносин країн Сходу та Заходу в ХХ ст.

Особливо показною та цікавою в цьому плані є історія появи та функціонування системи мандатів Ліги Націй на колишніх територіях Османської імперії і в першу чергу британського мандата в Месопотамії, в період існування якого утворилася нова держава – Королівство Ірак.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українськими дослідниками як за радянських часів, так і за часів незалежності дана проблема майже не розглядалася, проте значну увагу їй приділяли інші радянські дослідники, серед перших був С.Кечек'ян – автор аналітичного дослідження «Мандати Ліги Націй в країнах арабського Сходу» [1], яка була видана в Баку у 1930 р., тобто ще за часів існування мандатної системи. В невеликій монографії автор розглядає історію появи нового для системи міжнародних відносин явища, аналізує причини його появи та його природу, окремо розглядає особливості кожного мандата, в тому числі і в Іраку.

Що стосується дослідження британського мандата в Іраку як проблеми суто історичної, то слід відзначити монографію А. Ментешашвілі «Ірак в роки англійського мандата» [2], що побачила світ у 1969 р. Дослідження присвячене всім аспектам британської мандатної політики, робиться спроба дати оцінку їй та її наслідкам, а також національно-визвольному руху народів Іраку в цей період.

На пострадянському просторі проблема вивчалася російськими дослідниками, серед яких можна відзначити дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Алі Ода Алі «Іраксько-англійські відносини (1914 – 1932 рр.)» (1992) [3] та М. Мусоріної «Формування іракського су-

спільства в період британського мандата Ліги Націй (1920 – 1932 рр.)» (2010) [4]. Перше дослідження присвячене послідовному розгляду історії встановлення, функціонування та скасування британського мандата в Іраку, дається оцінка підсумкам та значенню британського мандатного управління. Друге дослідження являє собою детальний аналіз наслідків впливу британської мандатної політики на іракське суспільство.

Окремому аспекту проблеми присвячена монографія О. Тихонової «Етноконфесійні спільноти Іраку в роки британського мандата» (2007) [5], в якій розглядається становище етнічних та релігійних спільнот Іраку в період британського мандатного управління та їх відносини з мандатною владою. А також дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Г. Валіахметової «Боротьба великих держав і нафтових компаній за іракську нафту (1912 – 1928 рр.)» (1999) [6], де розглядається проблема боротьби Великобританії, Франції, США та Туреччини за право на розробку нафтових родовищ Мосулу та інших регіонів.

Втім, попри значний вклад радянських та сучасних російських науковців у дослідження даного питання, на відміну від західних країн, на пострадянському просторі ця проблема повною мірою не досліджена та має подальшу перспективу свого вивчення.

Мета дослідження. Дане дослідження мало за мету розгляд теми встановлення і функціонування системи британського мандатного управління в Іраку (1920 – 1932 рр.) та оцінку його наслідків.

Для досягнення мети серед завдань даного дослідження ставилися наступні:

1. Висвітлення теми створення системи мандатів Ліги Націй та потрапляння Месопотамії під британське мандатне управління.

2. Розгляд обставин, через які Лондон був змушений розпочати побудову Іракської держави та процесу формування її державних інститутів і оформлення державних кордонів.

3. Оцінка наслідків британського мандатного управління в Іраку (1920 – 1932 рр.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Напередодні Першої світової війни Месопотамія вхо-

дила до складу Османської імперії. Починаючи з 1869 р., її територія була розділена на три власти-Багдадський, Мосульський та Басрський [2, с. 11].

Населення Месопотамії налічувало приблизно 2 мільйони 700 тисяч осіб [2, с. 11; 5, с. 37]. Месопотамія була місцем проживання арабів, курдів, туркменів (туркоманів), турок, черкесів (так звали мусульман-переселенців з Кавказу), персів, вихідців з Індії, євреїв, вірмен, ассирійців та лурів [7].

Найбільшою етнічною спільнотою в регіоні були араби, їх кількість складала приблизно 75% від населення [2, с. 38]. Курди склали близько 18%, а інші, серед яких найбільш чисельними були туркмени, ассирійці, євреї та вірмени, склали не більше 7% від населення Месопотамії [7].

Найбільшою релігійною спільнотою регіону були мусульмани. За різними даними вони склали від 94 до 96% населення Месопотамії. Чисельність умми за станом на 1914 – 1920 рр. згідно з приблизними підрахунками складала від 1 мільйона 800 тисяч до 2 мільйонів 65 тисяч осіб [5, с. 68].

Населення північної та північно-східної Месопотамії сповідувало іслам сунітського напрямку, а більшість населення півдня та центру – шиїзм [2, с. 15].

У соціально-економічному відношенні Месопотамія була відсталим регіоном Османської імперії. Основу його економіки складало сільське господарство, при цьому на селі переважали підвалини схожі на феодальні. Більш того, за незначної щільності населення та сприятливих умовах для таких форм землеробства, як вирощування зернових культур, фініків, бавовни, тютюну та винограду. Сільське господарство регіону на початку ХХ ст. знаходилося в стані занепаду [2, с. 37].

Британська імперія почала поступово зміцнювати свої торгівельно-економічні та політичні позиції в межиріччі Тигру та Євфрату ще з середини ХІХ ст. Разом з усіма колоніями і в першу чергу Індію, Великобританія впевнено утримувала перше місце в експорті Месопотамії, напередодні Першої світової війни її частка складала приблизно 60% [8, с. 269]. З продуктів землеробства до Британії ввозили ячмінь, пшеницю та рис, до Індії ввозили переважно рис, кукурудзу, чечевицю та боби. Торгівля зерновими з портами Червоного моря та Індії була зосереджена в руках месопотамських фірм з Багдаду та Басри, які мали свої представництва в Лондоні, Манчестері, Бомбеї, Каїрі та інших великих торгівельних центрах Британської імперії [2, с. 36, 54, 55; 3, с. 100, 103]. Проте монополія на вивезення фініків належала британським торгівельним компаніям, що мали філії в Багдаді та Басрі. Фініки користувалися широким попитом в Америці, Європі, Індії та Східній Африці [2, с. 54]. Щодо продуктів тваринництва, то до Індії ввозили арабських коней та відчищений жир, до Британії та Західної Європи – шкіри та хутро, до Єгипту – велику рогату худобу [9, с. 29].

Серед імпортованих товарів, що заповнювали ринок Месопотамії, переважну більшість так само складали вироблені на просторах Британської імперії. Так три чверті імпорту займали бавовняні тканини [9, с. 28], більшість яких везли з Манчестера та Індії. З Індії до Месопотамії також везли

джутові мішки, чай, пряжу та індиго, з Уельсу до Месопотамії постачалося вугілля, з Єгипту – цукор, з Персії – тютюн. Крім цього, британські фірми здійснювали постачання на месопотамський ринок товарів з інших країн, що мали значний попит місцевого населення. Так, з Бразилії та Ємену імпортували каву, з США – гас, з Франції та Австро-Угорщини – деревину, з інших країн Європи та Азії – папір, фарби, свічки, фески та інші товари [2, с. 54].

Слід відзначити, що Месопотамія разом з іншими регіонами Османської імперії, як ринки збуту, поглинали значну частину європейського експорту в Азію і тут десятиріччями зберігався стабільно високий попит на продукцію тих галузей виробництва європейських країн, що відчували на собі падіння попиту на внутрішніх ринках, особливо це стосувалося текстильної промисловості [10, с. 137].

В регіоні вели активну діяльність британські компанії The British India Steam Navigation Company Ltd – фактичний монополіст у транспортуванні вантажів та пасажирів у Перській затоці, The Euphrates and Tigris Navigation Company, що належала родині Лінч та була монополістом по транспортуванню вантажів та пасажирів по Тигру, компанія індійських текстильних магнатів Сасунів (що мали походження з євреїв Месопотамії) та ін.

90% вантажів з імпортованими товарами проходило через порт Басри, звідки вони постачалися до Багдада, а потім розподілялися по регіону [2, с. 54, 55]. Це, в свою чергу, робило Басру одним з ключових пунктів морського шляху: Британія – Гібралтар – Суець – Червоне море – Баб-ель-Мандебська протока – Аравійське море – Перська затока – Індійський океан, що був найкоротшим маршрутом з Європи до Індії та всієї Південно-Східної Азії і знаходився під контролем Великобританії [11, с. 148].

Деякі впливові британські колоніальні діячі активно виступали за реалізацію будівництва залізничної магістралі від Кейптауна через Каїр до берегів Гангу. Цей «залізний обруч» повинен був стягнути всі британські колонії, що мали вихід до басейну Індійського океану. Месопотамія при вирішенні цього грандіозного завдання повинна була стати одним з найважливіших кіл у цьому ланцюгу [11, с. 147 - 148].

Проте на початку ХХ ст. у Британської імперії в регіоні з'являється серйозний конкурент її політико-економічному пануванню в особі Німеччини, для якої Месопотамія так само стає зоною геополітичних інтересів.

Особливу загрозу для британського панування являв проєкт Багдадської залізниці, що реалізовувався з 1903 р. Анатолійською спілкою залізниць, яка належала Deutsche Bank. Він, у перспективі, повинен був з'єднати Центральну Європу та узбережжя Перської затоки.

Німеччина прагнула завоювати ринки Центральної та Південно-Східної Азії, де її позиції були слабкими у порівнянні з британськими чи російськими, тому проєкт Багдадської залізниці повинен був відкрити прямий шлях німецьким товарам та капіталам, а в майбутньому і німецьким військам до цих регіонів [12, с. 18 - 19].

Ще одним чинником загострення боротьби за

Месопотамію стало відкриття у 1901 р., поблизу міста Мосул, великих родовищ нафти, придатних для промислової розробки. Ці родовища відразу стали об'єктом підвищеного інтересу з боку Лондона, який спробував домогтися права на їх розробку через Англо-Перську нафтову компанію (АПНК). Потреба в цьому була пов'язана перш за все із переходом Королівських військово-морських сил Великобританії з твердого (вугілля) на рідке паливо, що було зумовлено перегонами озброєнь між провідними морськими державами, передусім Великобританією та Німеччиною. Звісно, що на їх розробку претендувала і Анатолійська спілка залізниць, за якою стояли Deutsche Bank та німецький уряд. Врешті-решт, буде створена Турецька нафтова компанія (ТНК), майже 75% акцій якої опиняться в руках АПНК та британсько-нідерландської компанії Royal Dutch Shell і лише 25% дістанеться Deutsche Bank, що викликало хвилю обурення в Німеччині, але через початок Першої світової війни компанія так і не розпочала роботу [13, с. 10 - 12; 14, с.129 - 130].

Усвідомлюючи важливість Месопотамії, британське командування почало готуватися до битви за неї ще за півмісяця до офіційного вступу Великобританії в Першу світову війну, перекинувши на острови Бахрейн Індійський експедиційний корпус «D» під командуванням Артура Баррета. У листопаді 1914 р. йому вдалося захопити портові міста Басру та Фао, але подальше просування британських військ на північ, углиб регіону, було довгим, проблематичним та супроводжувалося значними людськими та матеріальними втратами. Це було зумовлено консолідацією шийтської та сунітської громад Межиріччя заради джихаду проти «кафірів» та сильним і відчайдушним спротивом османських військ.

Саме тому, коли була досягнута перемога та укладене Мудроське перемир'я 30 жовтня 1918 р., що припинило бойові дії між військами Антанти і Османської імперії, британці змогли просунутися лише до лінії Тікріт-Рамаді-Ханакін [15, с. 89 - 96, 270 - 273].

Тобто вілайет Мосул фактично залишився поза межею британської окупації. 9 - 16 травня 1916 р. у Лондоні була укладена таємна угода між Великобританією та Францією про розподіл азійських володінь Османської імперії. Ця угода була укладена у формі обміну нотами між французьким послом П. Камбоном та міністром закордонних справ Великобританії Е. Греєм, що одержала назву «угоди Сайкса-Піко», утворену від сполучення прізвищ дипломатів, які підготували її проект, британця Марка Сайкса та французя Франсуа Жоржа-Піко. Згідно з цією угодою більша частина Месопотамії входила до т. з. «Червоної зони» (Частина Багдадського та Басрьського вілаєтів), де встановлювався прямий британський контроль. Остання частина входила до «Зони В», на яку поширювався політичний та економічний вплив Великобританії. Проте більша частина Мосульського вілаєту, включаючи саме місто Мосул, входила в «Зону А», що підпадала під політико-економічний вплив Франції [16]. Але Великобританія не збиралася віддати Франції багату нафтою провінцію, тому враховуючи те, що Си-

рія та Кілікія (регіони де Франція мала стратегічні інтереси) знаходилися під контролем британських військ, використовуючи суперечливі положення Мудроського перемир'я, британці окупували і Мосульський вілаєт на початку листопада 1918 р. [17, с. 117; 18, с. 4].

Проте під кінець Першої світової війни все значнішу роль на міжнародній арені починають грати Сполучені Штати Америки, вступ яких у війну на боці Антанти власне і привів до остаточного перелому у війні на користь цього блоку.

8 січня 1918 р. президент США Томас Вудро Вільсон на спільному засіданні обох палат Конгресу виступив з посланням, в якому містилася т. з. програма миру, представлена у вигляді тез. Що врешті-решт отримала назву «14 пунктів Вільсона».

В перших п'яти пунктах затверджувалася концепція «відкритого світу»: обговорення мирних договорів в умовах гласності, відмова від таємних міждержавних домовленостей, свобода торговельного мореплавства у мирний та воєнний час, знищення економічних бар'єрів для міжнародної торгівлі, скорочення національних озброєнь, неупереджене та справедливе розв'язання колоніальних суперечок.

Наступні вісім пунктів стосувалися післявоєнного політичного облаштування на територіях держав, що брали участь у війні, та головним чином надання народам права на самовизначення. Пункт 12 стосувався ситуації в Османській імперії, де говорилося: «Турецьким частинам сучасної Османської імперії повинен бути гарантований міцний суверенітет, але іншим національностям, які на даний момент знаходяться під турецькою владою, повинна бути забезпечена справжня гарантія життя та абсолютно безпечна можливість автономного розвитку...» [19, с. 275].

Заперечувати затвердженню вільсонівських принципів у післявоєнній міжнародній політиці Великобританія, що зазнала у війні значних втрат в людських, військових та фінансових ресурсах, так само як і Франція, вже не мала змоги, що в свою чергу унеможливило реалізацію положень угоди Сайкса-Піко. Тому для Великобританії важливим завданням стає пошук іншого способу закріплення контролю над Месопотамією, який би не суперечив принципам нового світового устрою та виключав пряму анексію цієї території [1, с. 6, 9].

Доля близькосхідних володінь Османської імперії та колоній Німеччини була вирішена на Паризькій мирній конференції, що почала свою роботу 18 січня 1919 р. Ці території виходили з-під юрисдикції Стамбула та Берліна і підпадали під систему мандатів, що надавала Ліга Націй - міжнародна організація, створення якої передбачалося Версальським мирним договором за пропозицією президента США Т. Вільсона.

Правовим підґрунтям створення мандатної системи стала стаття 22 уставу Ліги Націй, де зазначалося, що «передові нації світу» отримують піклування над народами, що населяють колишні території переможених держав, та які ще нездатні керувати собою в особливо важких умовах сучасного світу.

Мандати Ліги Націй поділялися на три категорії:

«А» – території Османської імперії, в тому числі і Месопотамія, які майже досягли розвитку, що дозволяв їм стати незалежними державами, за адміністративної та економічної підтримки держави-мандатарія.

«В» – колишні колонії Німеччини у Центральній Африці, що підлягали безпосередньому керуванню державою-мандатарієм.

«С» – колишні німецькі колонії у Південно-Західній Африці та Океанії, що безпосередньо керувалися державами-мандатаріями з поширенням на них їхнього національного законодавства [1, с. 10 - 12].

Питання про передачу Месопотамії під мандатне управління Великобританії було вирішено на міжнародній конференції, що проходила в італійському місті Сан-Ремо 19 – 26 квітня 1920 р., тоді ж було вирішено питання і про Мосульський вілаєт [19, с. 299], коли 24 квітня була укладена франко-британська угода, згідно з якою Франція поступалася Мосульським вілаєтом в обмін на секвестровану частку Deutsche Bank в Турецькій нафтовій компанії [13, с. 14].

Коли в Месопотамії стало відомо про рішення конференції в Сан-Ремо, в країні піднялася колосальна хвиля антибританських настроїв, що врешті-решт виплеснулася в масове повстання влітку-восени 1920 р.

На початку липня повстання охопило весь район Середнього Євфрату, головною силою повстання були фелахи, особливо з району проживання півкочових племен, що повстали проти британської політики експропріації земель племінної громади. Очолювали повстання переважно шейхи племен та шиїтські духовні лідери, якими керував координаційний комітет повстання, створений організацією «Харас аль-істікляль».

Намагання британців придушити повстання в його локальній фазі зазнали невдачі. Для придушення повстання британцями було задіяне 65-тис. військо та протягом осені, використовуючи складні відносини між племінними лідерами та вкрай жорсткі заходи, їм вдалося придушити повстання.

Але, незважаючи на поразку, повстання 1920 р. значно вплинуло на подальшу долю країни, його важкі наслідки змусили Лондон змінити управлінську політику в Межиріччі. Спочатку була дана згода на формування національного перехідного уряду, а в 1921 р. утворено королівство Ірак під британським мандатним управлінням [4, с. 49; 20, с. 96, 186 - 190].

В розпочатій політиці, спрямованій на створення королівства, британці заручилися підтримкою організації «аль-Ахд аль-іракі», що виступала за поступовий шлях Іраку в напрямку побудови державності під британським протекторатом. Це вплинуло і на обрання Фейсала – сина мекканського шерифа та лідера арабського повстання проти османів Хусейна аль-Хашімі в якості короля Іраку, який до цього зробив невдалу спробу затвердитися як король Сирії та був вигнаний французькими військами. Його кандидатура була затверджена в червні 1921 р. на конференції верховних коміса-

рів у Каїрі [4, с. 52].

Незважаючи на спротив багатьох представників племінної верхівки та широких верств населення Іраку, 23 серпня 1921 р. під захистом британських багнетів чужий для країни емір Фейсал бін Хусейн аль-Хашімі був проголошений королем Іраку [4, с. 54; 20, с. 190].

12 вересня був створений перший постійний уряд Іраку на чолі із Абд ар-Рахманом аль-Гайлані, колишнім нагібом Багдада, лідером організації «Аль-Ахд аль-іракі» [4, с. 56]. Першим верховним комісаром – головою британської мандатної адміністрації став Персі Кокс, досвідчений колоніальний діяч.

Слід звернути увагу, що британці зробили ставку на сунітську частину населення країни, де більшість складала шиїти, адже більшість світської еліти знаходилася в рядах сунітів, прихильників напрямку в ісламі, який, свого часу, був державною релігією Османської імперії [4, с. 31]. В майбутньому це призведе до нових сплесків напруженості між сунітами та шиїтами в Іраку.

10 жовтня 1922 р. було укладено перший британсько-іракський договір, який легалізував британське мандатне управління в Іраку шляхом двосторонньої угоди.

Весною 1925 р. була прийнята конституція Королівства Ірак, яка проголошувала його суверенною, незалежною державою з конституційно-монархічною формою правління, проте суверенітет держави обмежувався угодою 1922 р.

Згідно з конституцією, законодавча влада в державі належала двопалатному парламенту, що складався з сенату і палати депутатів, а також королю. Палата депутатів обиралася на всезагальних виборах, шляхом таємного голосування, а сенаторів призначав король. Сенат мав широкі повноваження, в тому числі міг скасовувати рішення нижньої палати.

За період мандатного управління вибори до парламенту відбулися у 1925, 1928 та у 1930 рр. [2, с. 108].

Право голосу мали лише чоловіки, які досягли двадцятирічного віку, тобто значна частина населення була позбавлена права на волевиявлення. При цьому результат волевиявлення значно спотворювався, адже значна частина населення була неосвіченою. Міністрів уряду призначав король, проте уряд був підзвітним перед нижньою палатою парламенту, яка мала право висунути йому вотум недовіри, але уряд мав право вимагати від короля розпуску парламенту за «надзвичайних обставин», точного визначення яким конституція не давала.

Король Іраку не мав права приймати жодного рішення без поради з британським верховним комісаром, останній через короля мав вплив на уряд сенаторів та провладно налаштованих депутатів [2, с. 110].

Таким чином, незалежність іракських державних інституцій була лише формальністю в той час як реальна влада належала британській мандатній адміністрації. Проте іракські державні інститути знаходилися лише на стадії свого становлення, з часом їх роль у політичному житті країни буде зростати.

Доволі складною виявилася проблема формування кордонів Іраку, особливо гостро повстало питання про приналежність Мосульського вілаєту, претензії на який висунула Кемалістська Туреччина. Мосульське питання стало предметом запеклих дебатів між Великобританією та Туреччиною на Лозаннській конференції (1922 – 1923 рр.), далі, протягом декількох років, Мосульське питання розглядалося на сесіях Ради Ліги Націй, а пізніше воно було винесено і на розгляд Постійної палати міжнародного правосуддя в місті Гаага [2, с. 149].

Турецька сторона наполягала на тому, що абсолютна більшість населення провінції має тюркське походження та сповідує іслам, у зв'язку із чим прагне до об'єднання з Турецькою республікою і самовизначення в рамках цієї держави. Проте британська сторона, в свою чергу, не тільки заперечувала твердження опонентів, але й активно намагалася заручитись підтримкою ассирійсько-християнського, арабського та єврейського населення регіону [2, с. 156; 5, с. 181 - 182]. Оскільки ж більшість населення Мосульського вілаєту склали курди, які етнолінгвістично не були пов'язані з іншим населенням краю та прагнули до національного суверенітету і створення незалежної курдської держави [5, с. 182], суперечки навколо приналежності вілаєту стали причиною загострення в міжгетнічних та міжконфесійних відносинах у регіоні.

Дипломатичний конфлікт був залагоджений внаслідок підписання британсько-іраксько-турецької угоди в Анкарі 5 червня 1926 р., згідно з якою Туреччина відмовилася від домагань на Мосульський вілаєт, визнавши турецько-іракський кордон, встановлений Лігою Націй (т. з. «Брюссельську лінію»). В обмін на свою відмову від територіальних претензій, Туреччина повинна була отримувати 10 % доходів Іраку від мосульської нафти протягом 20 років [2, с. 149; 13, с. 71 - 96, 109 - 131]. В той же час міжгетнічні та міжрелігійні протиріччя, що загострилися внаслідок Мосульського політико-дипломатичного конфлікту, не тільки не були улагоджені його припиненням, але й отримали своє продовження в трагічних подіях наступних років. Курдська проблема постала найбільш гостро, протягом періоду британського мандатного управління в Іраку відбулися три курдських повстання на чолі із шейхами Махмудом Барзанджі у 1919 – 1925 рр. [2, с. 192 - 193; 22, с. 34 - 38, 43] та братами Мустафою і Ахмедом Барзані у 1931 – 1932 рр. [23, с. 9 - 10]. Тим не менш, прагнення курдського народу до надбання національного суверенітету в тій чи іншій формі, в період мандата і в наступні роки так і залишилося незадовільним.

У 1922 р. емір Неджду бін Сауд відмовився від сюзеренних прав по відношенню до арабських племен на території Іраку, після чого в 1925 р. відбулася делімітація кордонів між Іраком та саудівською державою [24, с. 498].

Британці вжили ряд економічних заходів, серед яких остаточно закріплення племінних земель за шейхами, які вони почали здавати в оренду та продавати, внаслідок чого зміцнювалися ринкові відносини на селі. Модернізували податкову сис-

тему, розділивши податки на чотири групи: дрібні податки, податок на худобу, на майно та сільгоспдіяльність [2, с. 120 - 128].

Британські компанії зберігали свою монополію в цих сферах економічної діяльності, де вони домінували до Першої світової війни.

Одним з головних та найскладніших економічних питань залишалося питання про розробку іракської нафти, боротьба за неї тривала протягом усього періоду британського мандатного управління в Іраку та пройшла у два етапи: 1918 – 1928 та 1928 – 1932 рр. Перший період пов'язаний із сперечанням Великобританії з Францією та Туреччиною навколо приналежності Мосульського вілаєту, про що мова велася раніше. А також намаганням США домогтися самостійної розробки іракської нафти американськими компаніями завдяки відстоюванню принципу «відкритих дверей» та рівних можливостей» у порушенні якого Вашингтон звинувачував Лондон. Результатом першого етапу боротьби за іракську нафту став поділ акцій ТНК між D'Arcy Exploration Company (дочірня структура АПНК), французькою напівурядовою Compagnie française des pétroles, Anglo-Saxon Petroleum Company (дочірня структура Shell) та Near East Development Company, що представляла інтереси американських компаній, всі вони отримали по 23,75 %. Також 5% отримала компанія Г.Гульбенкяна.

31 липня 1928 р. учасники ТНК підписали «Групову угоду» або «Угоду про Червону лінію», яка передбачала допуск до участі в розробці нафти на будь-якій ділянці, що знаходилася в межах регіону окресленому «червоною лінією» всіх акціонерів ТНК в тій пропорції, яку вони мали в акційному капіталі компанії, якщо концесію на цю ділянку отримував один з них. До району, що окреслювався «червоною лінією», входили Ірак, Туреччина, Сирія, Палестина, Трансйорданія, Кіпр та Аравійський півострів, окрім Кувейту. Цією ж угодою закріплювався неприбутковий статус ТНК, яка лише видобувала нафту на території Іраку та транспортувала її до Середземного моря, також вона остаточно закріплювала акційний розподіл наведений вище [6, с. 154, 183, 184 - 187]. Незважаючи на те, що АПНК отримала лише рівну частину акцій ТНК (з 1929 р. Іракська нафтова компанія) разом з французькими, американськими та приватними акціонерами, британська дипломатія в цілому, змогла здобути перемогу в десятирічній боротьбі за іракську нафту. Адже багатий нафтою Мосульський вілаєт був збережений за Іраком. ТНК фактично стала монопольним власником прав на розробку іракської нафти, яка отримала вихід до Середземного моря завдяки трубопроводам та залізняцям, що почали зводитися згідно з умовами угоди в Сан-Ремо.

Другий етап боротьби пов'язаний з намаганням компаній, що не увійшли до групи акціонерів ТНК / ІНК, домогтися перерозподілу прав на розробку нафтових родовищ Іраку та всього Близького Сходу. З 1928 р. у ТНК / ІНК з'являється конкурент в особі The British Oil Development, за якою стояли потужні фінансово-промислові групи Великобританії, інтереси яких було проігноровано при ство-

ренні ТНК / ІНК. А також італійська напівурядова компанія Azienda Generale Italiana Petroli (L'Agip) та фінансово-промислові групи Німеччини, Швейцарії та Франції. Їм вдалося домогтись перерозподілу концесій в Іраку, проте ІНК залишила за собою більшу частину нафтових родовищ [25, с. 14 - 19].

В 1930 р. був підписаний новий британсько-іракський договір, за яким Великобританія визнавала незалежність Іраку та зобов'язувалася домогтись його прийняття до Ліги Націй. Договір укладався на 25 років, за його умовами Ірак був зобов'язаний консультуватися з Лондоном по всіх зовнішньополітичних питаннях, та надавати йому всебічну військову допомогу [3, с. 139 - 170]. Ірак було прийнято до Ліги Націй у 1932 р. внаслідок чого дія британського мандата була припинена.

Висновки. Встановлення британського мандатного режиму в Іраку було свого роду компромісом між британськими експансіоністськими устремліннями та новою політичною кон'юнктурою післявоєнного світу. В той же час використати мандат Ліги Націй як прикриття анексіонізму також не вдалося через неспроможність Лондона остаточно здолати потужний опір національно-визвольного руху на-

родів Іраку, тому Лондон був змушений розпочати процес розбудови іракської держави.

Створення незалежної держави, що була зв'язана з Великобританією вигідними для останньої угодами, які гарантували захист її політичних та економічних інтересів, цілком задовольняло Лондон, проте це сприяло і поступовому розвитку самого Іраку, становленню його державних інститутів, оформленню його кордонів та захисту його політичних і економічних інтересів. Появу та поступове становлення незалежного Іраку можна назвати головним та найважливішим позитивним наслідком британського мандатного управління.

Серед негативних наслідків слід відзначити загострення взаємовідносин між сунітською та шиїтською спільнотами, арабським, курдським та ассирійським населенням, що було викликано перевагою, яку британці віддавали арабам-сунітам у формуванні істеблішменту, а також мосульською кризою та невдалою боротьбою курдів за здобуття власного суверенітету. Зміцнення економічної залежності Іраку від Великобританії та фактичного його усунення від розподілу головного багатства країни – нафти.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА:

1. Кечекьян С. Ф. Мандаты Лиги Наций в странах арабского Востока / С. Ф. Кечекьян. – Баку: Издание об-ва обследования и изучения Азербайджана, 1930. – 62 с.
2. Ментешашвили А. М. Ирак в годы английского мандата / Альберт Михайлович Ментешашвили. – М.: «Наука», 1969. – 289 с.
3. Али Ода Али Иракско-английские отношения (1914 – 1932 гг.): дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.03 / Али Ода Али. – Москва, 1992. – 215 с.
4. Мусорина М. Л. Формирование иракского общества в период британского мандата Лиги Наций: дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.03 / Марина Леонидовна Мусорина. – Казань, 2010. – 204 с.
5. Тихонова Е. В. Этноконфессиональные общины Ирака в годы британского мандата / Елена Викторовна Тихонова. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 240 с.
6. Валиахметова Г. Н. Борьба великих держав и нефтяных компаний за иракскую нефть (1912 – 1928 гг.): дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.03 / Гульнара Ниловна Валиахметова. – Екатеринбург, 1999. – 212 с.
7. Тихонова Е. В. Россия и этноконфессиональные общины Месопотамии накануне развала Османской империи [Электронный ресурс] / Елена Викторовна Тихонова. – режим доступа: http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/01_2007/Tihonova.pdf – 11. 10. 2012.
8. Федоренко А. Ф. Ирак / А. Ф. Федоренко, П. М. Пак // Новейшая история арабских стран Азии / под ред. Наумкина В. В. – М.: «Наука», 1988. – С. 269 – 336.
9. Longrigg S. H. Iraq, 1900 to 1950: A Political, Social, and Economic History / S. Longrigg. – London, Oxford University Press, 1953. – 416 p.
10. Внешнеэкономические связи Османской империи в новое время (конец XVIII – начало XX в.): Монография / Иванов С.М., Киреев Н.Г., Мейер М.С., Шеремет В.И. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. – 230с.
11. Шумов С. А. Ирак: история, народ, культура: Документальное историческое исследование / С.А.Шумов, А.Р.Андреев. – М.: Монолит-Евролинт-Традиция, 2002. – 232 с.
12. Ряполов В. В. Средняя и Центральная Азия в колониальных планах Германской империи в 1870-е – 1918 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.03 / Владимир Васильевич Ряполов. – Казань, 2009. – 27 с.
13. Герасимов О. Иракская нефть / Олег Герасимов. – М.: «Наука», 1969. – 186 с.
14. Фурсенко А. А. Нефтяные войны (конец XIX – начало XX в.) / Александр Александрович Фурсенко. – Л.: «Наука», 1985. – 207 с.
15. Лудшувейт Е. Ф. Турция в годы Первой мировой войны 1914 – 1918 гг.: Военно-политический очерк / Евгений Федорович Лудшувейт. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1966. – 386 с.
16. The Sykes–Picot Agreement [Электронный ресурс]. – режим доступа: <http://www.nationalarchives.gov.uk/document-sonline/DoLUserDownload/nadvaer@mailua/CAB/24/9/0/0071.pdf>. – 29. 09. 2012.
17. Поцхверия Б. М. Турция между двумя мировыми войнами: очерки внешней политики / Поцхверия Борис Михайлович. – М.: «Наука», 1992. – 253 с.
18. Корсун Н. Г. Греко-турецкая война 1919–1922 гг. / Николай Георгиевич Корсун. – М.: Воениздат НКО СССР, 1940. – 56 с.
19. Турция: рождение национального государства. 1918 – 1923: по документам РГАСПИ / Федер. архив. Служба России, Рос. гос. архив соц.-полит. истории, Ин-т стран Азии и Африки при МГУ им. М. В. Ломоносова, Ин-т науч. информации по обществ. наукам РАН: [сост. Н. Б. Шувалова]. – М.: Гуманитарий, 2007. – 352 с.
20. Котлов Л. Н. Национально-освободительное восстание 1920 года в Ираке / Лев Николаевич Котлов. – М.: Издательство академии наук СССР, 1958. – 208 с.
21. Дическул В. М. Англо-турецкие отношения в 1923 – 1929 гг.: дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.03 / Вера Михайловна Дическул. – Москва, 1983. – 204 с.
22. Мгой Ш. Х. Курдский национальный вопрос в Ираке в новейшее время / Шакро Худоевич Мгой. – М.: «Наука», 1991. – 324 с.
23. Комаров Д. Барзани и борьба южных курдов / Денис Комаров // 100 лет Мустафе Барзани / под ред. Т. Афо. – М.:

Представительство Регионального Правительства Иракского Курдистана в России и странах СНГ, 2003. – С. 4 – 36.

24. Алиев А. А. Иран vs Ирак: история и современность / Ариф Али-Гусейнович Алиев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2002. – 768 с.

25. Валиахметова Г. Н. Иракская нефть в политике великих держав на Ближнем Востоке (1932 – 1941 гг.). – М.: Институт востоковедения РАН, 2010. – 444 с.